

توانمندسازی زنان روستای محمدآباد پسکوه
تجربه ای از "طرح توسعه پایدار روستای محمدآباد پسکوه (قاین) با تاکید بر کارآفرینی و اشتغال"
جامعه نیکوکاری ابرار

سید ناصر نوربخش^۱ و محمدتقی شریعتی^۲

دفتر طرح توسعه پایدار محمدآباد قاین

snasernurbakhsh@gmail.com

چکیده

برنامه ها و پروژه های توسعه روستایی هرچند دلسوزانه، به کنار ماندن مردم از جریان توسعه با کمترین برخورداری فقرا و افراد فرودست بویژه زنان از مواهب توسعه همراه بوده است. در مدل های جدید توسعه، توانمندسازی یک فرآیند اجتناب ناپذیر است. در واقع توانمندسازی به انسان های کمتر دیده شده و کسانی که در حاشیه بوده اند کمک می کند تا در فرآیند کنش و واکنش های اجتماعی خود را بیشتر نشان دهند و منتفع شوند. ساکنان مناطق روستایی و بشتر از همه زنان به حاشیه رانده شدگانی هستند که در طرح توسعه پایدار محمدآباد پسکوه، در فرآیند توانمندسازی قرار گرفته اند. خشکسالی های پی در پی و افزایش قیمت ها، معیشت و اقتصاد خانواده ها را تحت فشار قرار داده و حدود ۲۵ درصد از مردان شاغل روستا برای تامین معاش در شهرهای بزرگ کار می کنند. در غیاب مردان زنان بار مضاعفی را بدوش می کشند و نقش فعالتری در تامین معیشت بعهده گرفته اند. اغلب دختران از سنین پایین و گاهی با ترک تحصیل کار میکنند حتی کارگری کشاورزی. طرح با حمایت جامعه نیکوکاری ابرار و با محوریت و مشارکت مردم، پروژه هایی را تعریف، اجرا و ارزشیابی نموده است. حداقل ۲۵ پروژه اقتصادی- اجتماعی از مسیر توانمندسازی برای زنان و دختران و توسط خودشان اجرا شده است. در کارگاه قالیبافی مرکز آموزشی تولیدی محمدآباد ۲۷ دختر تمام وقت برای خودشان کار می کنند. صندوق اعتبارات خرد زنان محمدآباد پسکوه (امام رضاع) با ۵۵ عضو در دو سال ۴۷ وام یک میلیون تومانی به اعضا اعطا نموده است. ۱۴۵ تنور گازی نه تنها زحمت و آسیب های جسمی زنان را کم کرده بلکه به کاهش تخریب مراتع هم کمک کرده است. ارزیابی ها نشان می دهد که از تیرماه ۹۱ تا کنون اثرات مثبت این طرح بویژه در زمینه توانمندسازی زنان نمایان شده است.

واژه های کلیدی: توانمندسازی زنان، توسعه پایدار، روستای محمدآباد پسکوه، جامعه نیکوکاری

۱. کارشناس ارشد جامعه شناسی، همکار طرح
۲. دکترای ترویج و توسعه کشاورزی، مجری طرح

۱- مقدمه

توسعه یک فرایند است و این فرایند از زمان بسیار قدیم در جامعه به وقوع پیوسته است. اما در پانصد سال گذشته شتاب و شدت بیشتری پیدا کرده و در پنجاه سال گذشته بر سرعت آن افزوده شده است. توسعه را به معنای موسع کلمه به گونه‌ای که تمام جوامع و دوره‌های تاریخی را در برگیرد می‌توان اینگونه تعریف کرد: «عزیمت همه جانبه (نظری- عملی) و رو به کمال جامعه از سطوح پایین به سطوح بالای توانایی، کارآمدی، کیفیت، بهره‌وری، پیچیدگی، درک، خلاقیت، مهارت، لذت، فضیلت. توسعه پدیده‌ای پیچیده و چند وجهی است که بر همه روندها و جریان‌های فعالیت اجتماعی تأثیر گذاشته و درباره حوزه گسترده‌ای از شرایط به کار می‌رود و در مسیر پیشرفت، از مراحل مختلفی می‌گذرد. توسعه باید متکی و متأثر از نظریه یا نظریه‌هایی باشد. ولی این ضرورت از کجا ناشی می‌شود.

نظریه به مثابه آشکار کننده توانایی‌ها در وضعیتی که مشکلات عینی و عملی فراوانی وجود دارد، توجه ما را به خود می‌طلبد. چرا این همه تأکید و تکیه بر نظریه؟ زیرا آگاهی از امکان‌پذیری نظری می‌تواند به ما در کشف فرصت‌ها و توانمندی‌های واقعی که در غیر این صورت ناشناخته و بلااستفاده می‌ماند، کمک کند. توسعه پدیده‌ای پیچیده و چند وجهی است که بر همه روندها و جریان‌های فعالیت اجتماعی تأثیر گذاشته و درباره حوزه گسترده‌ای از شرایط به کار می‌رود و در مسیر پیشرفت، از مراحل مختلفی می‌گذرد. یک نظریه مناسب و شایسته باید آنقدر فراگیر و جامع باشد که بتواند گستره این فعالیت‌ها و شرایط و مراحل را توضیح دهد. و نهایتاً باید به توسعه توانایی‌های ادراکی بینجامد که به دقت حاصله در علوم پزشکی نزدیک باشد. یک فهم نظری روشن‌تر از توسعه، نه تنها فرصت‌هایی را که در حال حاضر مکنون و ناشناخته‌اند آشکار می‌کند که به صورت‌بندی استراتژی‌های مؤثری هم کمک می‌کند. نظریه جامع باید انسان محور باشد ولی البته نه به معنی پافشاری بر اینکه انسان صرفاً بهره‌مند و ذیحق پیشرفت اجتماعی است. نظریه به علاوه باید انسان‌ها را به عنوان منبع و نیرو محرکه اصلی توسعه نیز به شمار آورد. توسعه، در واقع چیزی جز توسعه و پیشرفت انسان نیست (جمعی از مترجمان، ۱۳۸۷).

در حال حاضر پارادیم که جامعیت و توانایی بیشتری برای تعریف و توضیح توسعه دارد جاگزین نظریه یا نظریه‌ها شده است.

۲- پارادیم توسعه روستایی

نظام خدمت‌رسانی به مناطق روستایی همواره تحت سیطره و تأثیر شرایط حاکم اقتصادی، اجتماعی، زیست محیطی و سازمانی است. اگر چه در این کشورها سازمان‌های متولی توسعه روستایی مختلف، متنوع و تحت عناوین گوناگون وجود دارند که هر کدام به نحوی و با میزان کارکردهای متفاوت، خود را در این حیطه دخیل نموده‌اند. فعالیت‌های نهادها و اشخاص گوناگون اگر چه با عناوینی مانند ارائه خدمات، بهبود توانایی دسترسی یا تشکیل گروه‌های خودیار شکل گرفته‌اند اما در عمل همواره بین اهداف و برنامه‌ها و واقعیت توسعه جوامع روستایی شکافی به چشم می‌خورد. نتیجه چنین وضعیتی هم چیزی جز پایین بودن میزان بهره‌وری در تولید و تخریب منابع طبیعی نبوده است.

ناکامی برنامه‌ها و پروژه‌های توسعه با راهبردهای قدیم که اغلب، متکی به رهیافت‌های تمرکزگرا، دستوری، یکسویه، تکنولوژی مدار با تخصیص منابع و آموزش هر چند ممکن است دلسوزانه بوده است، عملاً به کنار ماندن مردم از جریان

اولین همایش ملی زن و توسعه پایدار روستایی

توسعه و ناتوانمند سازی اجتماعات (صرافی، ۱۳۷۷؛ نارایان و ابه، ۱۳۸۳ ص ۱) و حتی گرفتار آمدن آنان در دام وابستگی منجر شده است. در بسیاری موارد اعتماد به نفس، ظرفیت تصمیم گیری و مدیریت جوامع نیز تحلیل رفته است (Sing, ۱۹۹۹).

تجربیات ایران نیز نشان می دهد که در گذشته عموماً راهبرد حداکثر دخالت دولت در برنامه ها و پروژه های توسعه روستایی همراه با بخشی نگری و تعصب سازمانی موجب حذف یا کم رنگ شدن مشارکت مردمی، دانش بومی، نهادهای محلی و خصوصاً تشکل های غیر دولتی بوده است. ناهماهنگی در فرآیند برنامه ریزی، خدمات رسانی و افزایش هزینه ها، هدر رفتن سرمایه های انسانی، مالی و اجتماعی و سرانجام دامن زدن به شکاف و نارضایتی میان مردم روستا پیوسته در جریان بوده است (موسسه توسعه روستایی ایران، ۱۳۸۲). عده معدودی از مواهب توسعه برخوردار شده و سهم فقرا و افراد فرودست کم بوده است. از این گروه زنان کمترین برخورداری از توسعه را داشته اند. رهاورد چنین توسعه ای تخریب بیشتر منابع پایه مانند آب، خاک و منابع ژنتیکی بوده است.

برای تفوق بر چالش های اساسی پیش روی توسعه در هزاره سوم پارادایم جدید توسعه با تأکید بیشتر بر پایداری در چارچوب گسترش دامنه و فرصت انتخاب مردم در عرصه نهادی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی، پذیرفته شد. رئوس این پارادایم چنین بر شمرده شده است:

"تغییر دیدگاه ها، روشها و ساختارهای ذهنی در برخورد با مسایل و مشکلات (رویکرد به کاربرد علم و روش های علمی نظام مند) جایگزینی رویکرد توسعه همه جانبه و پایدار به عنوان نظریه منبایی در برنامه ریزی توسعه، جایگزینی برنامه ریزی های محلی در فرآیند توسعه، گسترش مشارکت مؤثر و همه جانبه مردم و نهادهای محلی در فرآیند تصمیم سازی و برنامه ریزی، تغییر ساختار و کارکرد دولت از کارگزار توسعه به تسهیلگر توسعه همراه با توان فنی و سازمانی برای کار کردن با گروه های اجتماعی و برای پاسخگو نگه داشتن دولت، ایجاد نظم حقوقی و نهادی در توسعه که از خود سازمانی گروه های اجتماعی حمایت کنند (نارایان و ابه، ۱۳۸۳ ص ۱۱).

۳- معرفی طرح توسعه روستای محمد آباد پسکوه با تاکید بر اشتغال و کارآفرینی

کمک به توسعه روستای محمدآباد پسکوه که با فقر و توسعه نیافتگی مواجه است در بهار سال ۱۳۹۱ توسط «جامعه نیکوکاری ابرار» در دستور کار قرار گرفت. «جامعه نیکوکاری ابرار» تشکلی وابسته به اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی ایران نهادی مستقل و تشکلی مردم بنیاد است که با بسیج توان اعضای اتاق های بازرگانی سراسر کشور هدایت کارهای خیر اصحاب کسب و پیشه را مدنظر دارد. در این راستا روستای محمدآباد پسکوه توسط جامعه نیکوکاری ابرار هدف قرار گرفته تا در یک طرح پایلوت از چرخه ی فقر و محرومیت رهایی یافته و در مسیر توسعه پایدار قرار گیرد و سند یا الگویی بدست آید که در سایر روستاهای کشور مورد استفاده قرار گیرد. این مقاله برگرفته از گزارش فاز اول طرح می باشد (شریعتی و همکاران، ۱۳۹۲)

بدیهی است که با پذیرش پارادایم جدید توسعه روستایی، عناصر اصلی این پارادایم، که متکی به نظریه ها، رهیافتها، واقعیت ها و ارزشهای اجتماعی است، زیرساختهای مدل بهینه و پایدار توسعه محمدآباد را تعیین می نماید. بارزترین این عناصر، لحاظ نمودن ارزشها و هنجارهای اجتماعی، دانش بومی و سپس محوریت نقش مردم و گروههای هدف در فرآیند توسعه و برنامه ریزی دوسویه است. تاکید بر ظرفیت سازی و توانمندسازی منابع درونی بویژه سرمایه انسانی مولفه های دیگر مدل توسعه

اولین همایش ملی زن و توسعه پایدار روستایی

پایدار (شریعتی، ۱۳۸۳) در بستر شرایط اقتصادی، اجتماعی جامعه هدف (روستای محمدآباد) را رقم می زند. این عناصر را میتوان در چهار بعد زیر خلاصه نمود:

- منابع پایه آب، خاک با تاکید بر مدیریت پایدار منابع آب، خاک و محیط زیست. در مناطق کویری که اتفاقاً در محمدآباد چنین است و خشکسالی ۱۵ ساله ای منابع پایه را بشدت تحت تاثیر قرار داده، کویر در حال پیشروی است و به دلیل بوته کنی، شخم و کاشت دیم زارهای به حاصل، این مولفه مقدم بر پایداری توسعه در بقاء روستا بسیار با اهمیت است.
- اقتصاد با تاکید بر کارآفرینی و اشتغال؛ بدوت توجه و توسعه اقتصاد محلی از طریق بهبود درآمد و اشتغال دستیابی به توسعه روستایی ممکن نمی باشد
- اجتماع با تاکید بر توسعه سرمایه اجتماعی و نهادهای محلی، بحران های خشکسالی و کاهش شدید کمیت و کیفیت آبهای زیرزمینی و فقر، اعتماد و انسجام جمعی و تعامل سازنده اجتماعی را تضعیف کرده است.
- نیروی انسانی با تاکید بر توانمند سازی و آموزش سرمایه های انسانی موجود. یکی از پیامدهای فقر و نداشتن امنیت شغلی، ترک تحصیل دانش آموزان بویژه دختران می باشد. نیروی انسانی تحصیلکرده نقش بارزی در درک صحیح از توسعه و ضرورت آن دارد.

شکل ۱- مدل توسعه پایدار روستای محمدآباد پسکوه

از آنجا که ماهیت روابط در پارادایم جدید، ایجاب می کند که فرآیند اجرای پروژه و کارکرد عناصر پروژه به گونه ای باشد که پروژه بتواند همزمان منجر به توسعه روستایی و همچنین پر کردن شکاف بین نظام خدماتی روستا و جامعه روستایی گردد. لذا پروژه باید در حوزه اولویتهای مردم با تقدم اولویت نیازها، انتظارات و تقاضای آنها، دولت (برنامه توسعه ملی) و پشتیبان های بیرونی (تامین منابع و امکانات) تعریف شود و اتخاذ تصمیم به عهده مردم باشد. مهم این است که توسعه تقاضا- محور بجای عرضه - مدار باشد، یعنی بیشتر پاسخگوی نیازها و اولویتهای افراد ذینفع باشد تا کارگزاری های توسعه. تکنولوژی مناسبی که متضمن اقتصادی بودن آن باشد، برای پروژه رعایت شود (رایت، ۱۹۹۴ صص ۵۴ و ۵۰). و توانمندسازی و توسعه ظرفیتهای نیروی انسانی، آب و خاک، اقتصاد خانوار و نهادینه کردن مشارکت مردمی با محور قراردادن مردم، و سازماندهی گروههای همگون در قالب نهادهای بومی، از اصول اجتناب ناپذیر است (بری، ۱۹۹۳؛ جانسون، ۱۹۹۳؛ فوی، ۱۹۹۴).

۴- توانمندسازی

کانتر (۱۹۷۷) توانمندسازی را اعطای قدرت به افرادی می‌داند که در نقاط ناکارآمد سازمانی یا گروه‌های اجتماعی حضور دارند. او قدرت را در یک پیوستار تجسم می‌کند که در یک انتهای آن افراد فاقد قدرت و در انتهای دیگر افراد توانمند قرار می‌گیرند. باری و بات (۱۹۹۱، ص ۲۸) آن را عمل اعطای مسئولیت به افرادی می‌دانند که از نزدیک با مسائل سر و کار دارند. فیشر (۱۹۹۳) معتقد است توانمندسازی را می‌توان تابعی از سه متغیر مهم به حساب آورد: ۱- اختیار ۲- منابع ۳- اطلاعات. به گونه‌ای که روستاییان بتوانند اختیار تصمیم‌گیری داشته باشند، به اطلاعات و منابع دسترسی داشته باشند و بتوانند از آنها در فرآیند توسعه بهره‌گیری نمایند. وردی نژاد و دیگران (۱۳۸۷) با استناد به دیدگاه‌های پژوهشگران در مورد توانمندسازی آورده‌اند:

" وقتی افراد توانمند می‌شوند از احساس خود اثر بخشی برخوردار می‌گردند یا احساس می‌کنند از قابلیت و تبحر لازم برای انجام موفقیت آمیز یک کار بهره‌مندند. افراد توانمند نه تنها احساس شایستگی بلکه احساس اطمینان دارند که قادرند کارها را با کفایت لازم انجام دهند (بنیس و نانوس، ۱۹۸۵، کانگر و کانگو، ۱۹۸۸، باندورا، ۱۹۸۹، گکاس، ۱۹۸۹، زیمرمن، ۱۹۹۰). بعد دیگر تواناسازی به خوداختیاری یعنی احساس قابلیت و برخورداری از حق انتخاب اشاره دارد. هنگامی که افراد به جای اینکه با اجبار در کاری درگیر شوند یا دست از آن بکشند داوطلبانه کنترل اقداماتی را آغاز می‌کنند، احساس خود اختیاری می‌کنند. آنان خود را افرادی پیش‌فعال و خود آغاز می‌بینند. آنان قادرند به میل خود اقدامات ابتکاری انجام دهند؛ تصمیم‌های مستقل اتخاذ نمایند و افکار جدید را بیازمایند. در این فرآیند، افراد توانمند از احساس کنترل شخصی بر نتایج کار برخوردارند و به این باور می‌رسند که خود قادرند موانع را کنترل کنند. افراد توانمند احساس معنی دار بودن می‌کنند. برای اهداف و فعالیتی که به آن اشتغال دارند ارزش قائلند و در درگیری و اشتغال خویش، از نوعی احساس اهمیت شخصی برخوردار می‌شوند. بنابراین، معنی دار بودن به نگرش ارزشی معطوف است. فعالیت‌هایی که دارای چاشنی معنی‌داری هستند، نوعی احساس هدفمندی، هیجان یا ماموریت برای افراد ایجاد می‌کند و منبعی از نیرو و اشتیاق برای آنان فراهم می‌آورد. سرانجام افراد توانمند دارای حسی به نام اعتماد هستند. مطمئن‌اند که با آنان منصفانه و یکسان رفتار خواهد شد. معمولاً معنی این احساس آن است که اطمینان دارند صاحبان قدرت به آنها آسیب یا زیان نخواهند رساند، و یا این که با آنان بی‌طرفانه رفتار خواهد شد. افرادی که اعتماد می‌کنند، آمادگی بیشتری دارند تا صداقت را جانشین تظاهر و بی‌مایگی سازند، متعهد به صراحت، صداقت و سازگاری هستند نه فریبکاری و ظاهر بینی، همچنین بیشتر مشتاق به یادگیری هستند، برای روابط متقابل، ظرفیت بیشتری دارند و در فعالیت تیمی، درجه بالاتری از همکاری و خطر پذیری را از خود نشان می‌دهند. افراد دارای اعتماد، ضمن ابراز علاقه به دیگران، تلاش می‌کنند با دیگران و بخش موثری از گروه باشند، همچنین خود افشاگرتر، در ارتباطات مربوط به خود، صادق‌تر و برای گوش دادن دقیق به دیگران، تواناترند."

توانمندسازی دادن قدرت به افراد نیست، افراد به واسطه دانش و انگیزه خود صاحب قدرت هستند و در واقع توانمندسازی آزاد کردن این قدرت است. توانمندی یک احساس است. توانمندسازی ظرفیت‌های بالقوه‌ای را برای بهره‌برداری از سرچشمه توانایی‌های انسانی که از آن استفاده کامل نمی‌شود در اختیار می‌گذارد ([http://www.modir-](http://www.modir-danesh.com/)

[danesh.com/](http://www.modir-danesh.com/))

فرایند توانمندسازی دارای سطوح مختلف می‌باشد:

اولین همایش ملی زن و توسعه پایدار روستایی

الف) آموزش با تاکید بر بهبود خوداتکایی جامعه هدف. ب) تسهیل‌گری با تاکید بر فراهم‌سازی راهنمایی‌های عمومی و سوق‌دهی اعضای جامعه هدف به سمت شناخت و اولویت‌بندی مشکلات‌شان. ج) حمایت با تاکید بر ایفای نقش حمایتی دست‌اندرکاران دولتی و غیردولتی. د) آشکارسازی با تاکید بر آگاه‌سازی، روشن‌گری و ایجاد انگیزه در میان اعضای جامعه هدف برای همراهی با دیگر عوامل برنامه. ه) آزادسازی با تاکید بر فرصت‌سازی خودخواسته و رهایی از قیدهای گذشته (کمپته توانمندسازی، ۱۳۹۲).

در طرح توسعه پایدار محمدآباد پסקوه، زنان و دختران نقش برجسته ای پیدا کردند. و در مسیر اجرای طرح با توجه به زمینه، ظرفیتها، استعدادها و توانایی‌ها آنها، در فرآیند توانمندسازی قرار گرفتند. این واقعیت که معیشت و اقتصاد خانواده روستایی بدون زنان متصور نیست بر صاحب‌نظران و دانش پژوهان جامعه روستایی پوشیده نیست. اگر چه دست‌اندرکاران برنامه‌های توسعه روستایی از آن غفلت کرده اند.

در مدل‌های جدید توسعه اجتماعی، توانمندسازی یک فرآیند اجتناب‌ناپذیر است که محور آن انسان قرار دارد و تمام تلاش‌ها برای آن است که انسان‌ها با آموزش، آگاه‌سازی، دستیابی به اطلاعات، بهره‌گیری از ارتباطات فردی و سازمانی و... قدرت پیدا کنند و بتوانند زندگی بهتر و عزتمندی داشته باشند. در واقع توانمندسازی به انسان‌های کمتر دیده شده و کسانی که در حاشیه بوده اند کمک می‌کند تا در فرآیند کنش و واکنش‌های اجتماعی خود را بیشتر نشان دهند و منتفع شوند. ساکنان مناطق روستایی و بیشتر از همه زنان به حاشیه رانده شدگانی هستند که در طرح توسعه محمدآباد در فرآیند توانمندسازی قرار گرفته اند.

۵- سیمای روستای محمدآباد پסקوه

روستای محمدآباد پסקوه از توابع بخش سده شهرستان قاین واقع در استان خراسان جنوبی است. این روستا در ۶۵ کیلومتری قاین و حاشیه کویر و در یک دشت بحرانی قرار دارد. در اثر خشکسالی‌های پیاپی، منابع آب و کشاورزی کاهش چشمگیری یافته است؛ در نتیجه درآمد روستاییان پایین آمده و مهاجرت فصلی از روستا به شهر و به استان‌های دیگر افزایش یافته است. در سرشماری سال ۹۰ جمعیت روستایی به ۲۸/۵ درصد جمعیت کشور کاهش یافت. زنان روستایی ۱۴ درصد کل جمعیت کشور را تشکیل می‌دهند. بیش از ۵۷ درصد جمعیت شهرستان قاینات در نقاط روستایی ساکن هستند. این نسبت در سال ۱۳۷۵، بیش از ۷۵ درصد بوده است. جمعیت روستای محمدآباد از سال ۱۳۴۵ تا سال ۱۳۹۰ روند افزایشی داشته است و از ۳۱۱ نفر یا ۸۸ خانوار به ۶۲۲ نفر با ۱۷۱ خانوار افزایش یافته و بعد خانوار در این سال ۳/۶ می‌باشد. ۶۴/۶ درصد در سن ۱۵-۶۵ سال قرار دارند. ترکیب سنی جمعیت در سرشماری سال ۱۳۹۰ نشان می‌دهد که از مجموع ۶۲۲ نفر جمعیت، ۲۹۲ نفر (۴۶٫۹ درصد) مرد و ۳۳۰ نفر (۵۳٫۱ درصد) زن هستند

- بررسی یافته‌های حاصل با تکنیک‌های ارزیابی مشارکتی و ترسیم نقشه روستا نشان داد که:
- ۴۹/۸۵ درصد ساکنان روستا را زنان تشکیل می‌دهند. نسبت جنسی ۸۸٫۴ و ناشی از خروج مردان از روستا می‌باشد
- ۱۲/۶۰ درصد ساکنان مرد در سن کار دارای شغل موقتی (کارگران ساختمانی یا کشاورزی)،
- ۱۷/۵۹ درصد دانشجو و دانش‌آموز هستند.

اولین همایش ملی زن و توسعه پایدار روستایی

سرشماری عمومی سال ۹۰ رشد تعداد افراد باسواد روستا نسبت به دهه قبل را نشان می دهد به گونه ای که در این سال ۷۰/۵ درصد باسواد و ۲۹/۵ درصد بی سواد بوده اند. الگوی سواد در گذشته تا حدودی مردانه بوده است ولی در سال ۹۰، باسوادان زن (۵۱/۱ درصد) برای نخستین بار در محمد آباد پیشی می گیرد که دلایلی مثل افزایش آگاهی زنان و پیروی از الگوی رایج کشور در رشد سواد زنان در آن دخیل است اما با توجه به اختلاف آماری ناچیز، چندان قابل اتکا نیست. همچنین جمعیت ۶ سال و بیشتر زنان در محمد آباد به علت خروج مردان از روستا بیشتر از مردان بوده است و این اختلاف ناچیز ناشی از جمعیت بیشتر زنان نیز می باشد. با وجود بیشتر بودن این جمعیت، تعداد افراد باسواد کمتر است. نیاز به درآمد و تامین معیشت و همچنین تامین مالی جهیزیه، ازدواج زود هنگام و نابرابری فرصت های تحصیلی برای زنان، از جمله دلایل پایین بودن تعداد باسوادان زن می باشد. به این نکته هم باید اشاره کرد که سطح سواد زنان در محمد آباد از مردان پایین تر است چراکه فرصت ادامه تحصیل در محمد آباد تنها تا مقطع راهنمایی وجود دارد و خانواده ها به علت مشکلات خارج از روستا، ازدواج و کار زود هنگام دختران اجازه ادامه تحصیل به آنها را در خارج از روستا نمی دهند. در مجموع به افزایش سواد در بین زنان محمد آباد می توان امیدوار بود.

بر اساس شواهد موجود، مهاجرت روستاییان به شهر و دیگری حذف مقطع راهنمایی در تنها مدرسه روستا و در نتیجه ضرورت ادامه تحصیل دانش آموزان در شهر و روستاهای دیگر که موجب ترک تحصیل به ویژه دختران را به دنبال داشته است دلیل رشد بسیار کم جمعیت دانش آموزان از سال ۸۵ به سال ۹۰ می باشد.

در سرشماری ۱۳۹۰ از ۲۳۵ نفر شاغل روستا ۷۰/۶ درصد مرد و ۲۹/۴ درصد زن و ۲۰ نفر هم بیکار (۵۰ درصد زن) گزارش شده است. معیشت غالب روستا دآمداری به روش سنتی و وابسته به مرتعی به شدت فقیر است. بیش از ۴۸ نفر از جوانان و مردان روستا در تهران، بیرجند، ... و ... به کارگری مشغولند. آنها اکثرا کارگر ساده هستند که کارهای سخت و زیان آور را انجام می دهند، درآمد کمی دارند و ایامی از سال را بیکار می مانند. از ۱۷۱ خانوار، ۴۶ خانوار زیر پوشش کمیته امداد هستند و به گفته معاون کمیته امداد خانواده های بیشتری تقاضا دارند زیر پوشش قرار گیرند. بررسی آماری مجری طرح در سال ۹۱ نشان می دهد از ۱۷۵ نفر سرپرست خانوار تنها ۴ نفر مرد (۲/۳ درصد) بیکار هستند. مشاغل اصلی سرپرستان خانوار به ترتیب دآمداری (بیش از ۵۲ درصد)، کارگری (۲۲/۲ درصد) و کشاورزی (۱۴/۳ درصد) است. همچنین ۲۲ نفر از سرپرستان خانوار (۱۲/۶ درصد) خانه دار می باشند که ۷ نفر آنها دآمداری هم می نمایند. در مجموع حدود ۴۶ نفر از زنان به قالی بافی می پردازند. در مشاهدات و گفتگوها نیز مشخص شد، تعدادی زیادی از زنان به خصوص آنها که همسرانشان بیرون از روستا کارگری می کنند و دختران (حتی در سنین کم) دآمداری می کنند. زنان و دختران بویژه در غیاب مردان، سخت برای تامین معیشت کار می کنند. از خانه داری، قالیبافی، رسیدگی به دامها در آغل تا کارگری مانند: پنبه چینی (کیلویی ۱۸۰ تومان در ۱۳۹۱)، چیدن و پاک کردن زعفران، کشت زعفران و چغندرپاک کنی.

بیشتر سرپرست خانوارها شغل سوم و چهارم دارند. چند شغله بودن در روستا ها خیلی غیر متعارف نیست. در واقع این مشاغل، به معنای دقیق آماری شغل نمی باشد بلکه فعالیتهای اقتصادی مکمل برای تامین زندگی می باشد. ناپایداری درآمد ها و ثابت نبودن میزان درآمد، بویژه در شرایط خشکسالی چینیین وضعیتی را اقتضاء می کند. خشکسالی های اخیر، کمبود شدید آب، شور و تلخ شدن منابع آبی، دشت محمدآباد را بحرانی کرده است. پی آمد این وضعیت، کاهش تولیدات کشاورزی، فقیر شدن مراتع و غلبه گونه های مهاجم گیاهی در مراتع بوده است. از طرفی افزایش قیمت نهاده ها خصوصا علوفه از سال ۱۳۹۱، مشکل تولید و دآمداری را تشدید کرده است و اشتغال موجود در روستا کفاف هزینه زندگی را نمی دهد. از سوی دیگر

اولین همایش ملی زن و توسعه پایدار روستایی

اغلب جوانان شاغل در کوره های آجر پزی^۱ معتقدند به ناچار به این شغل روی آورده اند و خود را بیکار یا جویای کار می دانند. معمولاً در روستاها، اغلب اعضای خانواده در فعالیتهای درآمد زا مشارکت دارند. به گونه ای که در غیاب سرپرست خانوار، کمتر فعالیتی متوقف می شود و در واقع بار فعالان خارج از روستا را زنان به دوش می کشند..

۶- روش شناسی

این طرح مطالعاتی بر پایه روش شناسی مشارکتی و برنامه ریزی با مردم تنظیم و اجرا شده است. در کنار آن و به منظور تکمیل داده ها از روش های پژوهشی دیگر مانند پیمایش اجتماعی و تحلیل ثانویه اطلاعات نیز استفاده شده است. در این طرح تکنیک های زیر برای جمع آوری اطلاعات مورد استفاده قرار گرفت:

تیم مشاوره - تسهیلگری و مددکاری روستایی طی ۱۵ سفر به روستای محمدآباد پسکوه و اقامت شبانه روزی در روستا به مدت ۶۷ روز جهت شناخت عمیق و دقیق، نیازسنجی و تعیین اولویت نیازهای خانوار ها و روستا، جمع آوری داده ها و اطلاعات کمی و کیفی از وضعیت اقلیمی، اجتماعی، اقتصادی، زیرساختهای سامان عرفی محمدآباد با روش پیمایش اجتماعی، تحلیل ثانویه داده ها و ارزیابی مشارکتی با تکنیک های مختلف: مشاهده مشارکتی، مصاحبه های فردی و گروهی، بحث های گروهی، تکنیک قدم زدن در روستا، تکنیک ترسیم نقشه، ترسیم درخت مشکلات (نمودار علت و معلول) و فلوجارت، گفتگوهای نیمه ساختار یافته، مصاحبه با افراد کلیدی، گفتگو با گروه های ویژه، تشکیل گروه های کاری ویژه، بازدید و مشاهده. تشکیل، گردآوری و ترغیب گروه های همگون شغلی و صنفی مانند؛ زنان قالیباف، زنان خیاط، زنان عضو صندوق خرد تامین مالی، دامداران، صاحبان بندسارها، جوانان و مردان عضو صندوق توسعه اشتغال جهت سازماندهی، مشارکت جمعی، هم افزایی و انتخاب نماینده یا نمایندگان، تلاش نمود تا پروژه هایی با همکاری کارشناسان توسط گروه های هدف و ذینفع تعریف، برنامه ریزی، اجرا و در نهایت ارزشیابی شود. به دلایلی زنان مشارکت فعالی داشتند و بیشتر پروژه ها و فعالیتهای آنها اختصاص یافت. بنابراین بیشترین حمایت مالی جامعه نیکوکاری ابرار به این پروژه ها و فعالیتهای اقتصادی و اجتماعی اختصاص یافت.

۷- پروژه ها و فعالیت های زمینه ساز توانمند سازی زنان محمد آباد

یکی از گروه هایی که در محمد آباد به واسطه مشارکت و همراهی جدیشان مخاطب پروژه های طرح بوده اند زنان و دختران هستند که در فرآیند طرح توسعه با تکیه بر منابع و ظرفیت های محلی، همکاری بعضی کارشناسان دولتی و غیردولتی زمینه های گوناگونی برای توانمندسازی آنها فراهم شده است و سازکارهایی بکار رفته است تا با حمایت جامعه نیکوکاری ابرار از آن طریق معیشت خانواده بهبود یافته و آسایش و سلامتی زنان بهتر شود.

بدیهی است که ظرف کمتر از ۳ سال نمی توان انتظار تحول چشمگیری در توسعه محمدآباد داشت ولی توانمندیهایی انسانی، اقتصادی و اجتماعی که در جریان اجرای پروژه ها ظهور می یابد زیربنای توسعه آینده خواهد بود. ارزیابی صورت گرفته توسط نماینده جامعه نیکوکاری ابرار که کارفرمای طرح محسوب می شوند و ارزیابی مشارکتی پروژه ها و دستاوردها توسط گروه های هدف ذینفع، پیامدها و آثار پروژه ها و فعالیتهای آنها، در همین مدت کم، ارزشمند و قابل توجه ارزیابی شده است. شاید

^۱ حدود ۱۲ نفر در کوره های آجرپزی قومنجان و یا در شهرهای دیگر در کوره ها شاغل بودند

اولین همایش ملی زن و توسعه پایدار روستایی

مهمترین دستاورد را بتوان در تغییر نسبی نگرش و رفتار جامعه محلی، دست اندرکاران دولتی و فعالان اقتصادی خیری مشاهده کرد که به گونه ای در معرض فرآیند توسعه محمدآباد قرار گرفته اند. آنچه که برای ابرار و مجری و همکاران اهمیت داشته و در فرآیند برنامه ریزی و اجرا مورد تاکید قرار گرفته آن است که، پروژه ها بر مبنای اولویت نیاز مردم تعریف شود و در نهایت مردم و گروههای هدف به حد قابل قبولی از توانمندی برسند که بتوانند به درستی مسایل و مشکلات خود را شناسایی کنند، اطلاعات لازم را به دست آورند، قدرت چانه زنی پیدا کنند و بتوانند برای خود، خانواده و جامعه محلی با همفکری و همکاری سایرین، بهترین تصمیم را بگیرند و توسعه پایداری را در روستای خود رقم بزنند.

در مدت دو سال پروژه ها و اقدامات زمینه سازی برای توانمند سازی زنان محمد آباد انجام شده که می تواند در آینده زمینه توسعه این جامعه را فراهم کند زنانی که ویژگی های زیر را دارند:

- محروم مانده از فرصت های آموزشی و تحصیل در مقایسه با مردان
- نقش آفرینان مهم در معیشت و تولید روستایی در کنار خانه داری مشقت بار و در حالی که کمتر دیده می شوند و بحساب می آیند.
- دارای روحیه و تمایل مشارکت پذیری بیشتر و جدی تر از مردان برای تغییر و بهبود شرایط خویش

جدول ۱- پروژه های اجرایی در راستای توانمند سازی زنان و دختران محمدآباد پسکوه

ردیف	اقدامات و فعالیت ها	توضیحات
۱	صندوق اعتبارات خرد زنان محمدآباد پسکوه(امام رضاع)	با همکاری جهادکشاورزی قاین و خراسان جنوبی
۲	مرکز آموزشی - تولیدی روستا با زیربنای ۱۷۰ متر و یک کلاس آموزشی و دفتر طرح	مرکز با همت والای مرحوم حاج آقا دستمالچی ساخته و تجهیز و از مهر ۹۲ بهره برداری شد. ۲۷ نفر از دختران قالیباف محمدآبادی کار بافت ۶ تخته فرش (سه فرش ۱۲ متری، دو ۲۰ متری و یک ۹ متری را تا آخر سال ۹۲ به اتمام رساندند. درآمد این دوره ۸۰ میلیون تومان شد. که درآمد پس از کسر هزینه برای هر قالیباف حدود ۳ میلیون تومان. هم اکنون ۲۱ نفر به بافت ۴ فرش دیگر مشغول هستند.
۳	ترویج و کمک به تامین ۱۸۵۰ مرغ بومی	یکی از آثار این اقدام تولید تخم مرغ محلی و رفع نیاز بسیاری از خانواده ها بوده است. حدود ۷۰۰-۸۰۰ تخم مرغ در روز تولید شد و تعدادی از آنها به خارج از روستا صادر می شود.
۴	پرداخت تسهیلات ۱۶ میلیون ریالی برای بافت تابلو فرش به یک نفر و به کار گیری ۶ نفر قالیباف در این زمینه	با هدف ایجاد منبع درآمدی جدید
۵	تاسیس مهد کودک محمدآباد و راه اندازی کتابخانه تخصصی کودکان در مهدکودک	با پرداخت ۴۰ درصد شهریه توسط ابرار ۱۳ کودک ثبت نام نمودند و برای یک خانم اشتغال ایجاد شد.
۶	ترویج جایگزینی سوخت فسیلی بجای بوته و چوب با ۱۴۵ تنور گازی برای ۱۴۵ خانوار	این اقدام تاثیر مهمی در جلوگیری از تخریب منابع طبیعی (مرتع و جنگل دست کاشت)، سلامت و رفاه زنان و کم شدن کار بوته کنی و

اولین همایش ملی زن و توسعه پایدار روستایی

	شاخه بریدن و حمل توسط مردان دارد	
۷	با هدف بهبود درآمد خانوار روستایی	پروژه آزمایشی تولید ۱۵۰ کیلو قارچ صدفی طی ۳ ماه توسط ۱۱ گروه و بازاررسانی آن
۸	با هدف توانمندسازی زنان برای بهبود و ایجاد منابع درآمدی جدید	برگزاری دوره آموزشی تابلو فرش برای ۱۲ نفر و دوره تکمیلی خیاطی برای ۱۲ نفر از دختران و زنان
۹	با هدف بهبود مدیریت صندوق ها و نگهداری حساب ها	برگزاری دو اردوی آموزشی برای اعضای صندوق زنان و دوره حسابداری برای مدیران صندوق ها
۱۱	شامل بورسیه و پرداخت کمک هزینه ماهانه، برگزاری کلاس کنکور و کمک آموزشی در روستا و توزیع کتاب های کنکور بوده است	حمایت تحصیلی از ۱۴ نفر دانش آموزان مستعد و ۴ نفر از دانش آموزان کنکوری و ۱۱ نفر از دختران بازمانده از تحصیل
۱۳	با همکاری اداره بهزیستی	برگزاری دوره های مهارت های زندگی و فرزند پروری برای بانوان و اجرای طرح مصون سازی کودکان از اعتیاد
۱۴	این طرح با هدف ترویج کتابخوانی و توزیع کتاب های استاندارد و با کیفیت اجرا شده است	اجرای طرح با من بخوان در مهد کودک همزمان با ۱۳ مهد شهرستان قاین با حمایت موسسه پژوهشی تاریخ ادبیات کودکان و جامعه یآوری فرهنگی
۱۵	با همکاری نهاد کتابخانه های عمومی شهرستان قاین، مشارکت انجمن حامی و تشکیل گروه دانش آموزان کتابخوان با ۲۲ نفر عضو دختر و پسر	راه اندازی کتابخانه کوچکی در مرکز آموزشی تولیدی محمدآباد
۱۹	این آموزش ها با همکاری کمیته امداد امام خمینی (ره) و آموزش و پرورش قاین برگزار گردید	برگزاری دوره های آموزشی تابستانه در ۱۰ رشته کامپیوتر، معرق، پارچه بافی سنتی، کار با اشیا دورریختنی، سوخت نگار، بدمیتون، ایروبیکی، قران و نهج البلاغه
۲۱	مشوق هایی مانند پاداش بهره وری برای کاشت و نگهداری نهال ها توسط ابرار در نوع خود کم نظیر و تجربه ای گرانسنگ برای ایجاد فضای سبز و توسعه درختکاری است.	درختکاری ۷۰۰ اصله نهال غیر مثمر در سال ۹۱ و ۴۰۰ نهال در سال ۹۲ با همکاری منابع طبیعی قاین. نقش زنان در نگهداری پر رنگ بود.
۲۲	با همکاری اداره محیط زیست و موسسه غیر دولتی و غیر انتفاعی "حامیان طبیعت قهستان"	پاکسازی روستا از زباله با مشارکت مردم بویژه زنان و نوجوانان
۲۳	این پروژه در جریان است	تسهیل و راهنمایی برای بیمه قالیبافان
۲۴	تمامی اقدامات و پروژه ها و تصمیمات مربوط به طرح به تدریج و با توانمندشدن اعضا در این دو ستاد مطرح و مصوب می شود	نهادسازی: "ستاد برنامه ریزی و نظارت طرح" با عضویت ۷ نفر از نمایندگان روستا، گروه های هدف طرح و افراد با نفوذ محلی با جهتگیری تفویض اختیارات و مسولیتها به ستاد متناسب با توسعه توانمندیهای آنان برای زنان و مردان تشکیل و سازماندهی گردید.

اولین همایش ملی زن و توسعه پایدار روستایی

۲۵	پروژه مدیریت پسماند روستا با مشارکت مالی و غیر مالی اهالی و تفکیک زباله از مبدا، حفر محل دفن زباله، آموزش	این پروژه در حال اجراست. با همراهی انجمن حامیان طبیعت قهستان

۸- آموزش گام نخست در توانمند سازی

آموزش و آگاه سازی مهمترین اقدام در هر پروژه توانمند ساز است چرا که بستر ظرفیت سازی و موجب شکوفایی و بالندگی استعداد ها می باشد. در طرح توسعه این مهم با تامین امکانات و زیر ساخت ها از جمله "مرکز آموزشی و تولیدی محمد آباد پסקوه" برای تولید و آموزش، احداث، تجهیز و راه اندازی شد. یکی از مشکلات کشور که باعث محرومیت و ناتوان ماندن بخشی از جامعه بویژه زنان شده است، دسترسی محدود به فرصت های آموزشی و مهارت آموزی است.

ارزیابی مشارکتی اولویت نیازهای زنان مشخص نمود که ضعف آگاهی و مهارت های شغلی و پایین بودن تحصیلات زیربنای عقب ماندن آنهاست. آنچه می دانستند و می توانستند صرفاً آموخته های تجربی در فعالیتهایی چون قالی بافی، دامداری، خانه داری و بود و از ایده های جدید کسب و کار اطلاعی نداشته یا توانایی انجام آنها را نداشتند یکی از اقدامات مهم و زیربنایی طرح توسعه، فراهم کردن برخوردای گروه های هدف (از جمله زنان، نوجوانان و دانش آموزان)، از فرصت های آموزشی بوده است. تمامی آموزش ها با مشارکت ۳۰ درصدی متقاضیان در هزینه ها انجام می شود. بیشترین دوره ها و برنامه های آموزشی و مهارت آموزی در زمینه کسب و کار به دختران و زنان اختصاص یافته است. زنان محمدآباد با توجه به علائق و خواسته هاشان در دوره های خیاطی، تابلو فرش، پارچه بافی سنتی، کامپیوتر، تولید قارچ، و دامداری شرکت کرده اند و مهارت های شغلی لازم را فرا گرفته اند و تا پایان سال ۱۳۹۳ نیز پیش بینی پنج دوره مهارت کسب و کار دیگر برایشان فراهم است.

سرشماری سال ۹۰ نشان داد که تنها ۶۷/۱ درصد زنان روستا با سوادند که اکثر آنها تا مقطع ابتدایی و بعد راهنمایی درس خوانده اند. تقریباً اکثر دختران بعد از سال پنجم ابتدایی و اخیراً پسران بعد از راهنمایی، از ادامه تحصیل باز می مانند. پروژه حمایت تحصیلی در واقع توسعه انسانی است که در مدل توسعه پایدار طرح مولفه چهارم محسوب می شود (جدول ۱).

۹- حمایت در توانمندسازی

به عنوان یک کار زیر بنایی در زمینه آموزش اولیه کودکان با کمک ابرار در پرداخت بخشی از شهریه کودکان و تامین بخشی از تجهیزات، مهدکودک روستا تاسیس گردید. موسس مهدکودک عضو صندوق زنان است که داوطلبانه و با دریافت تسهیلات ۱۰ میلیون ریالی از صندوق، مهد را راه اندازی نمود. زمینه سازی، شناسایی والدین کودکان زیر ۷ سال و چند جلسه توجیهی برای معرفی مهدکودک به والدین و مزایای آن در آینده فرزندانشان با حضور یکی مدیران موفق مهد کودک های شهرستان و کارشناس تربیتی انجام شد. اجرای طرح با من بخوان در مهد کودک همزمان با ۱۳ مهد شهرستان قاین با حمایت موسسه پژوهشی تاریخ ادبیات کودکان و جامعه یآوری فرهنگی به منظور خواندن کتاب های با کیفیت برای کودکان نیز در روستا انجام شده است. در جلسات عمومی از سرودخوانی کودکان مهدکودک استفاده می شود تا ترغیب والدین و

اولین همایش ملی زن و توسعه پایدار روستایی

کودکانشان را برای استفاده از مهدکودک به دنبال داشته باشد برگزاری دوره های مهارت زندگی و فرزند پروری برای والدین کودکان و اجرای طرح مصون سازی کودکان از اعتیاد با همکاری بهزیستی در مهدکودک اجرا شد. پس از گذشت دو ماه در یک جلسه ارزیابی مهد کودک با حضور والدین و کودکان برگزار شد که نتیجه آن تغییرات مشهود تربیتی در کودکان از جهت رفتار در خانواده و ارتباط با همسالان بود.

زنان در محمد آباد همانند بسیاری از روستاهای کشور مشارکت موثری در تولید دارند. بخش عمده فعالیت مربوط به فراوری محصولات دامی روستا و برداشت محصولات کشاورزی توسط زنان انجام می شود. در فرصت های شغلی دیگری مانند قالی بافی و کارگری (پنبه چینی و جمع آوری و پاک کردن زعفران) نیز در روستا وجود دارد.

به منظور حمایت از فعالیت های درآمدزا برای زنان و مردان پروژه هایی اجرا شده است. ترویج پرورش مرغ بومی در روستا به منظور تامین تخم مرغ مصرفی خانوار روستایی و فروش مازاد آن از اقداماتی بوده که با آموزش های ترویجی، دادن یارانه خرید جوجه و دان و همچنین تسهیلات صورت گرفته است.

تولید قارچ صدفی در قالب گروه های کاری با حمایت های طرح بوده است. یکی از مربیان با تجربه در کنار کارگاه آموزشی با تقسیم کار و گروه سازی و ایجاد علاقه اقدام نمود. این مربی ۱۱ گروه کاری شرکت کنندگان را در فرایند ایجاد بستر قارچ و راه اندازی تولید همراهی نمود و با سرکشی و نظارت مداوم مربی باعث شد که نتایج خوبی به دست آید.

۱۰- تسهیلهگری، آشکارسازی و آزادسازی در توانمندسازی

یکی از راه حل های افزایش درآمد خانوار که در فرآیند نیازسنجی و یافتن راه حلها توسط مردم مورد اشاره قرار گرفته بود، کسب مهارت های خیاطی جهت تولید مانتو و شلوار توسط زنان بود. سپس فرآیند کار به شیوه مشارکتی بررسی شد که به عنوان نمونه فرایند تهیه مانتو توسط زنان به صورت زیر ترسیم گردید تا شناخت کاملی از فرایند ها به دست آید. در زمینه خیاطی، علاوه بر آموزش، تربیت خیاط ماهر برای تامین نیاز روستا، گرفتن سفارش کار برای شروع فعالیت خیاطان، پرداخت تسهیلات برای خرید تجهیزات نیز انجام شده است. تاکنون از دومرکز برای این گروه سفارش کار دریافت شده است.

استفاده حداکثری از توانایی ها و ظرفیت های بومی در برنامه طرح دنبال می گردد. نیروهای بومی که خارج از روستا بودند شناسایی و در آموزش مهارت ها و دیگر خدمات حمایت شغلی برای زنان روستای محمد آباد بهره گیری شد. به عنوان مثال در آموزش کامپیوتر، سوخت نگار و کلاس های درسی. چرا که علاوه بر اینکه از منافع پروژه افراد مرتبط با روستا بهرمنند می شوند باعث می شود تا آمد و شد آنها به روستا بیشتر فراهم شود و نوجوانان درک کنند که از روستای آنها نیز کسی می تواند تحصیلات عالی داشته باشد و به موفقیت برسد. همچنین هرچه این افراد با روستا ارتباط بیشتری داشته باشند تاثیر بیشتری بر مردم دارد.

تقویم فصلی با تکنیک خاص خود و با مشارکت زنان ترسیم و در جدول ارائه شده است. اما باید توجه داشت این تصویر گویای حجم تمامی فعالیت های آنان در طول روز نیست لازم به اشاره است که براساس یافته ها عمده زمان کار و فعالیت اهالی روستا فصول بهار، تابستان و پاییز است و فصل زمستان (به ویژه، دی و بهمن) از فراغت بیشتری برخوردار هستند.

اولین همایش ملی زن و توسعه پایدار روستایی

جدول ۲- تقویم فصلی زنان روستای محمد (۹۱/۳/۳۰)

فصول و ماهها	فعالیت ها
فصل پاییز (برج ۸، ۹ و ۷)	شروع گندم کاری، جو کاری، برداشت زعفران و برداشت چغندر
فصل زمستان (برج ۱۲، ۱۱، ۱۰)	در برج ۱۰ گوسفندداری داخل آغل ها و تعلیف آنها از طریق دادن علوفه، ماههای ۱۱ و ۱۲ فصل گوسفند زایی و فصل خلوت بودن سر خانمها
فصل بهار (برج ۲، ۳ و ۱)	کاشت پنبه و چغندر در ماههای ۱ و ۲ و برداشت گندم در ماه ۳
فصل تابستان (برج ۴، ۵ و ۶)	در ماههای ۴ و ۵، وجین و پاک کردن علف های هرز در مزارع چغندر و پنبه و در ماه ۶ برداشت پنبه و کاشت زعفران

شناخت قشر بندی اجتماعی یکی دیگر از فعالیت هایی است که پس از ورود به روستا باید انجام داد. از آنجا که قشر بندی اجتماعی ماحصل مطالعات و جمع بندی اطلاعات مختلف است لذا با یک شیوه قابل مطالعه نمی باشد این امر در مورد رهیافت مشارکتی نیز صادق است. در این رهیافت برخی شیوه ها برای مطالعه وضعیت معیشت، فقر و همچنین تحلیل معیارهای طبقه بندی، علل و عوامل فقر... معرفی و به کار گرفته می شود. عمده ترین شیوه در این زمینه تحلیل معیشت است که با استفاده از ماتریس رتبه بندی و بحث گروهی اجرا می شود.

وضعیت معیشتی روستا طی دو مرحله بررسی گردید. در مرحله نخست ضمن یک کار مقدماتی برخی ملاک های رتبه بندی خانوارهای روستا توسط زنان روستا، مشخص شدند.

جدول ۳- رتبه بندی جامعه از نظر ثروت توسط زنان روستا (۹۱/۳/۳۰)

مشخصات و ویژگی های افراد ثروتمند	مشخصات و ویژگی های افراد فقیر
تعداد دام آنها ۵۰ رأس و بیشتر است. شغل آنها کشاورزی و دامداری است. دارای خودرو و وسیله نقلیه هستند. زمین های کشاورزی آنها هرکدام ۲ هکتار و بیشتر است. خانه های آنها با مصالح مرغوب ساخته شده و اکثراً آجری و اسکلت فلزی است. اکثراً تلویزیون، یخچال و تلفن دارند. مساحت واحد مسکونی آنها ۱۵۰-۲۰۰ متر و بالاتر است.	تعداد دام آنها کمتر از ۱۰ رأس می باشد. اکثراً کارگرند و هیچ پس انداز و درآمدی ندارند. یکی از اعضای خانواده شان دچار بیماری سخت و یا ناتوانی جسمی و حرکتی است. تعداد عائله آنها زیاد است. زمین کشاورزی دیم دارند. خانه های آنها اکثراً گلی، قدیمی و آسیب پذیر است. اکثر قریب به اتفاق آنها تلفن، یخچال و تلویزیون ندارند. مساحت واحد مسکونی آنها زیر ۱۰۰ متر است.

اولین همایش ملی زن و توسعه پایدار روستایی

یکی از فعالیت های قابل توجه زنان در روستا قالی بافی است. شناخت دقیق و کامل از کار قالیبافان در روستا به دلیل گستردگی و استمرار آن در زندگی همه زنان محمدآبادی بسیار مهم است. چندین جلسه برای شناخت، نیازسنجی و اولویت گذاری با قالیبافان برگزار شده است. با استفاده از تکنیک فلو چارت، مراحل (فرآیند) قالیبافی انجام شد. هدف این کار، شناسایی نحوه کار، تعداد دارهای قالی و سازمان ها و افراد مرتبط در این فرآیند بود. یافته ها نشان می دهد در مجموع ۳۷ خانوار ساکن روستا با کارفرماهای مختلف به قالی بافی می پردازند.

در جلسه ای قالیبافان کار در کارگاه قالیبافی مرکز آموزشی و تولیدی روستا را ارزیابی کردند:

جدول ۴- ارزیابی کار در مرکز آموزشی و تولیدی توسط قالی بافان

نقاط قوت	نقاط ضعف
تمیز بودن خانه چون مجبور نیستیم که در منزل کار کنیم لذا منزل مان تمیز می ماند	نرسیدن به کارهای خانه داری
زودتر بافته شدن قالی چون در کارگاه صرفاً قالی بافی صورت می گیرد.	دور بودن کارگاه از منزل
جمع شدن دوستان کنار هم و کار کردن کنار هم	در امنیت نبودن خانه
داشتن سرویس بهداشتی	برای کسانی که ازدواج کرده اند مناسب نیست
روشن بودن کارگاه	نرسیدن به کارهای خانه
فقط برای دختران خوب است	
بافتن قالی زودتر انجام می شود	
بهداشتی بودن مکان قالی بافی	
برای خانم های مجرد خوب است	

در اسفند ماه سال ۹۲ دو نفر از دختران قالیباف در نمایشگاهی در تهران حضور یافتند و در یک جلسه نیز پس از سفر دستاوردها و آموخته های خود را با دیگر قالی بافان به اشتراک گذاشتند. یکی از مشکلات جدی قالیبافان روستا عدم ارتباط با بیرون و بازارهای جدید است به گونه ای که درک درستی از بازار و نیازهای جدید آن ندارند و حضور در این گونه نمایشگاه ها کمک زیادی به آنها می کند.

از دیگر مشکلات مهم روستائیان عدم دسترسی به موقع و آسان به تسهیلات بانکهاست و این مشکل برای بانوان مضاعف است به گونه ای که کمتر زن روستایی به علت بسیاری از موانع نگرشی و ارزشی و فیزیکی موجود، امکان بهره گیری از تسهیلات بانکی را دارد این در حالی است که زنان روستایی بازوی اصلی تامین درآمد هستند. تقویت و توسعه سرمایه محلی جهت فعالیتهای کوچک اقتصادی از طریق ساماندهی و هم افزایی پس اندازهای خرد و حمایت مالی ابرار با تشکیل دو صندوق اعتبار- پس انداز یکی "صندوق اعتبارات خرد زنان روستای محمدآباد پسکوه (امام رضاع) " و دیگری " صندوق توسعه اشتغال کویر محمدآباد " برای مردان صورت گرفته است.

برخی از زنان علاقه مند روستا با صندوق های موفق استان خراسان جنوبی آشنا شدند. در جلساتی با حضور زنان روستا در خصوص اساسنامه، نحوه عضویت، تعیین حق عضویت، پرداخت حق عضویت و اقساط ماهانه، عملکرد صندوق، شرایط اخذ وام، افتتاح حساب، و شرایط داوطلبان برای هیأت مدیره بحث و گفتگو شد و سپس فرآیند تشکیل و عملیاتی نمودن با استفاده از تکنیک فلوچارت ترسیم گردید.

اولین همایش ملی زن و توسعه پایدار روستایی

تعداد زنان داوطلب عضویت در صندوق ابتدا ۶۶ نفر بودند. آنها با حق عضویت ۵۰۰۰۰۰ ریال و پس انداز ماهیانه ۱۰۰۰۰۰۰ ریال توافق کردند.

تصویر ۱- ارزیابی مشارکتی تعیین حق عضویت، پس انداز ماهیانه و کمک ابرار به صندوق (۱۳۹۱/۶/۷)

این صندوق با ۵۵ عضو و ۱۹ میلیون تومان سرمایه اولیه در در ۲۰ ماه گذشته به ۴۷ نفر از اعضاء وام یک میلیون تومانی پرداخت نموده است. سرمایه فعلی ۲۴ میلیون تومان است. مجمع عمومی صندوق زنان در بیست و پنجم هر ماه جهت استماع گزارش ماهیانه هیات مدیره، جمع آوری پرداخت های ماهیانه و قسط وام ها و قرعه کشی برای تسهیلات تشکیل می شود علاوه بر آن هیات مدیره و سرگروه های صندوق به صورت مداوم تشکیل جلسه می دهند.

یکی از آثار شاخص صندوق به ویژه برای اعضای هیات مدیره و سرگروه ها افزایش توان برقراری ارتباط با دیگران است در جلسات اولیه صندوق گزارش های ارائه شده مختصر و بیان آن به سختی انجام می شد اما تلاش شد با حضور این افراد در جمع های خارج از روستا و دیدار با مسئولان توان برقراری ارتباط با دیگران در آنها تقویت شود.

گرچه با تسهیلات خرد مشاغل جدید نمی توان ایجاد کرد اما این تسهیلات بخشی از هزینه های اولیه فعالیتهای اقتصادی و تولید خانگی و منابع درآمدی کنونی روستائیان را تامین می کند بیشتر این وام های پرداختی صندوق زنان برای تامین بخشی از نیازهای کشاورزی و دامداری و مشاغل مثل پرورش مرغ بومی، راه اندازی مهدکودک، خرید چرخ خیاطی و کاشت زعفران هزینه شده است.

نکته مهم که باید در اینجا ذکر کرد پیشگامی زنان در تاسیس صندوق بود به گونه ای که پس از بر جا گذاشتن یک تجربه موفق و دیدن آثار و نتایج آن مردان نیز بر تشکیل یک صندوق راغب شدند.

صندوقهای اعتباری روستایی صرفاً کار مالی و اعتباری انجام نمی دهند بلکه یک کارکرد مهم اجتماعی هم دارند و آن ایجاد یک پایگاه اجتماعی برای هم صحبتی، گفتگو و تعامل است و خود در تقویت سرمایه اجتماعی روستائیان اثر بخش است. در جامعه ای که سرمایه اجتماعی ضعیف است، فضای گفتگو فراهم نیست و افراد غیر از محافل خانوادگی، پاتوق اجتماعی

اولین همایش ملی زن و توسعه پایدار روستایی

ندارند این صندوق ها بسیار کارکرد دارند. ضمانت در صندوق های خرد به صورت زنجیره ای و ناشی از اعتماد متقابل است و به این صورت در تقویت دو جنبه مهم سرمایه اجتماعی یعنی ارتباط و اعتماد بسیار اثر گذار است.

۱۱- نهادسازی برای پایداری دستاوردها

یکی از دغدغه های اصلی پروژه های توانمند سازی پایداری اقدامات است و همواره این سوال مطرح می شود که در چه شرایطی با عدم حضور تیم تسهیلگر شرایط ذی نفعان اصلی به دوران قبل از توانمند سازی باز نخواهد گشت و چگونه می توان نتایج حاصل از اقدامات را پایدار نمود. یکی از اقدامات اصلی در این خصوص نهاد سازی، گروه سازی و تیم سازی در جامعه هدف است. چرا که نهاد ها در صورتی که کارکرد داشته باشند خواهند ماند. از طرف دیگر نهاد سازی یک کار مشارکتی و و یک روش بر پایه مشارکت اعضا برای تحقق اهداف است.

گردآوری، ترغیب و تشکیل، گروههای همگون شغلی و صنفی مانند: زنان قالیباف، زنان خیاط، زنان عضو صندوق اعتبارات خرد، دامداران، صاحبان بندسارها و مردان عضو صندوق توسعه اشتغال جهت سازماندهی، مشارکت جمعی، همافزایی و انتخاب نماینده یا نمایندگان در قالب طرح توسعه روستا صورت گرفته است. این گروه های همگون فرصتی فراهم می کنند که در قالب آن بسیاری از مشکلات اعضای آن با تعامل و همفکری و هم افزایی حل می شوند شرایطی که در حالت انفرادی به دست نمی آید ضمن اینکه حل گروهی مشکلات و مسائل در یک حوزه منجر به اثر بخشی خواهد شد و گاهی اقدامات انفرادی تاثیر چندانی در فرایند توسعه ندارد. به عنوان مثال هرگز به صورت انفرادی تاسیس و اداره صندوق های اعتبار- پس انداز ممکن نیست و این صندوق ها تنها زمانی شکل می گیرند و اداره می شوند که گروهی باشد و در نهایت به یک نهادبومی با کارکردهای اقتصادی و اجتماعی تبدیل شود.

در انتخاب گروه های همگون از آنها دعوت به عمل می آید تا جمع شوند، عمدتاً نیازها و مسائشان گرفته می شود و سپس از آنها خواسته می شود که راه حل ارائه دهند و در نهایت با کمک خودشان راه حلی نهایی و آماده اجرا می شود. هر گروه همگون معمولاً نماینده یا نمایندگانی دارد که انتخاب می شود و وظیفه پیگیری مصوبات جلسه و اطلاع رسانی به اعضا را عهده دار است.

تشکیل و سازماندهی "ستاد برنامه ریزی و نظارت بر طرح" با عضویت هفت نفر از نمایندگان روستا، گروههای هدف طرح و افراد با نفوذ محلی با جهتگیری تفویض اختیارات و مسوولیتها به ستاد از جمله اقدامات اساسی طرح است. در این ستاد هر فعالیتی که قرار است در روستا اجرا شود باید به تصویب برسد و این یعنی اختیار دادن و مسوولیت گرفتن. همچنین از آنجا که اعضای ستاد از معتمدین مردم هستند ارزیابی نتایج اقدامات و پروژه ها قبل و بعد از اجرا در ستاد انجام می شود. پس از راه اندازی ستاد با توجه به اینکه تمام اعضای آن مردان روستا بودند و بسیاری از مسائل در حوزه بانوان مغفول می ماند و باید در مورد آن تصمیم گیری شود ستاد زنان برای برنامه ریزی و نظارت بر طرح نیز راه اندازی شد. اعضای ستاد زنان را هیات مدیره صندوق و نمایندگان گروه های همگون شغلی و معتمدین تشکیل می دهد.

۱۲- بهبود شرایط زندگی

بهبود شرایط زندگی در کنار معیشت و درآمد یکی از شاخص های توسعه به شمار می رود. در جوامع روستایی زنان در تلاش فراوان برای تامین معاش هستند تلاشی که ممکن است رفاه و سلامت آنها را به خطر اندازد به گونه ای که مثلاً دختران قالی

اولین همایش ملی زن و توسعه پایدار روستایی

باف گاهی بیش از ۱۲ ساعت مشغول بافت قالی هستند! بسیار روشن است که سلامت جسم شاخص مهم در توسعه به شمار می رود و متأسفانه در جوامع کمتر توسعه یافته به علت عدم توجه به سلامت و پیشگیری از بیماری های جسمانی بخش عمده ای از درآمد خانواده ها هزینه درمان می شود. ضمن این که سن از کار افتادگی نیز پایین می آید.

یکی از وظایف سنتی در خانواده های روستایی پخت نان است. در این روستا سوخت تنورهای گلی پخت نان از بوته کنی گیاهان مرتع، چوب های جنگل دست کاشت حاشیه روستا و فضولات دامی می باشد. تامین و استفاده از این سوختنه تنها به مراتب و محیط زیست آسیب وارد می کن بلکه سلامت زنان را نیز تهدید می کند. علاوه بر این بوته کنی که کار مردان است و آماده کردن تنور برای پخت زحمت و وقت گیر است. طرح توسعه روستای محمد آباد پسکوه با اختصاص یارانه ۳۵ درصدی برای خرید ۱۵۴ تنور گازی هم در جلوگیری از تخریب مرتع و هم بهداشت، سلامتی و آسایش زنان گام مهمی برداشت. پس از بهره برداری نیز یک در جلسه ارزیابی مزایا و معایب این اقدام توسط زنان روستا بدست آمد. در مجموع زنان رضایت بسیار زیادی را ابراز نمودند.

کمک به بیمه مشاغل سخت مثل قالی بافی و کارگری از دیگر اقدامات به شمار می رود که فرایند بیمه ۱۰ نفر از قالیبافان و ۳۶ نفر از کارگران ساختمانی در جریان است. یکی از اقدامات جدی در این خصوص شناسایی مسیر اقدام برای بیمه توسط تسهیلگر طرح بوده است چرا که روستائیان و به ویژه زنان وقتی و با پیچ و خم های طولانی اداری برای یک اقدام مواجه می شوند در تشخیص مسیر و بهره گیری از آن دچار مشکل خواهند شد. در خصوص بیمه قالی بافی فرد متقاضی باید با چهار نهاد دولتی در ارتباط باشد و این فرایند را بگذرانند آن هم در شرایطی که پاسخگویی ها چندین شفاف نیست. ترسیم دقیق مسیر بیمه قالی بافی و معرفی مزایای آن قبل از اقدام صورت گرفت تا متقاضیان بتوانند از این فرصت بهره گیرند. یک نفر نماینده هم برای خود انتخاب کردند تا با دیگران در ارتباط باشد.

نکته مهم در خصوص بیمه کارگران ساختمانی هم این بود که زنان بسیار پیگیر بیمه همسرانشان بودند. زنانی که همسران آنها در تهران یا شهرهای دیگر مشغول کار بودند تمامی مراحل ثبت نام را پیگیری می کردند. دعوت از کارشناس ادارات مربوطه برای شفاف سازی و اطلاع رسانی هر اقدامی از جمله بیمه قالی بافان و کارگران ساختمانی نه تنها هزینه ها را کاهش می داد بلکه باعث می شد که نخست اطلاعات کامل انتقال یابد و ذی نفعان نیز در پیگیری جدی تر شوند. و به این ترتیب شکاف بین دستگاههای دولتی و روستائیان کم و اعتمادسازی صورت می گرفت.

یکی دیگر از مشکلات روستاهای کشور مدیریت پسماند و زباله است. این مهم در بسیاری از روستا نادیده گرفته شده است و در بعضی از روستاهای کشور با مشارکت اهالی مدیریت شده است. پس از بحث پیرامون این اقدام در ستاد برنامه ریزی و نظارت بر طرح مقرر شد در یک اقدام جمعی و با هدف فرهنگ سازی رها نکردن زباله در محیط، روستا پاکسازی شود. پاکسازی محیط زیست عمومی با مشارکت مردم و به ویژه زنان و کودکان و اجرای پروژه مدیریت پسماند روستا از جمله اقداماتی است که با مشارکت مردم آغاز و ادامه دارد.

در گام بعدی باید مدلی برای جمع آوری زباله تدوین می شد که یک تشکل زیست محیطی در این خصوص با پروژه همکاری می کند. در این مرحله ابتدا دو جلسه ارزیابی و شناخت با حضور زنان روستا برگزار شد تا شناخت کاملی از زباله روستا و خواسته های مردم به دست آید. برگزاری جلسات آموزشی برای گروه های مختلف، جمع آوری عوارض اجرای طرح توسط دهیاری در دستور کار قرار دارد. این پروژه از جمله اقداماتی است که تنها زنان می توانند اجرای موفقش را تضمین کنند.

۱۳- نتیجه گیری

برنامه ها و پروژه های توسعه روستایی هر چند دلسوزانه، با کمترین برخوردای فقرا و افراد فرودست بویژه زنان از مواهب توسعه همراه بوده است. ساکنان روستای محمدآباد پسکوه و بیش از همه زنان به حاشیه رانده شدگانی هستند که در طرح توسعه پایدار محمدآباد پسکوه، در فرآیند توانمندسازی قرار گرفته اند. خشکسالی های پی در پی و افزایش قیمت ها، معیشت و اقتصاد خانواده ها را تحت فشار قرار داده و حدود ۲۵ درصد از مردان شاغل روستا برای تامین معاش در شهرهای بزرگ کار می کنند. در غیاب مردان زنان بار مضاعفی را بدوش می کشند و نقش فعالتری در تامین معیشت بعهده گرفته اند. اغلب دختران از سنین پایین و گاهی با ترک تحصیل کار میکنند حتی کارگری کشاورزی. طرح با حمایت جامعه نیکوکاری ابرار و با محوریت و مشارکت مردم، پروژه هایی را تعریف، اجرا و ارزشیابی نموده است. حداقل ۲۵ پروژه اقتصادی- اجتماعی از مسیر توانمندسازی برای زنان و دختران و توسط خودشان اجرا شده است. آنچه تا کنون از این تجربه آموخته شده است که: توسعه فرآیندی است که طی یک یا چند برنامه محقق نخواهد شد بلکه مه اینستکه جامعه در مسیر توسعه پایدار قرار گیرد. توسعه در یک روستا بدون توجه به پیرامون ناقص است. در شرایط اقلیمی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی کشور، به توسعه روستایی باید نقش برجسته ای در توسعه ملی داده شود. در این میان زنان باید بیش از گذشته از مواهب توسعه برخوردار شوند. و تحقق این مهم بدون توانمندسازی با لحاظ کردن ابعاد یا سطوح آن و تسهیلگری مددکاران توسعه روستایی دور از واقعیت است. با نظام خدمات دولتی موجود بدون بکارگیری سازمانهای مردم نهاد توسعه متوازن و پایدار روستایی بعید بنظر می رسد. البته سازمانهای مردم نهادی که صلاحیت و توانایی لازم را داشته باشند. لازم است ماده ۱۹۴ قانون برنامه پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران و آیین نامه اجرایی آن مورد توجه و تاکید برنامه ریزان و مجریان توسعه قرار گیرد. تجربه طرح توسعه محمدآباد پسکوه مورد نقد و ارزیابی قرار گیرد و راهبردهای آن در برنامه توسعه روستایی لحاظ شود.

منابع و مأخذ

- اساسنامه جامعه نیکوکاری ابرار. ۱۳۹۲. <http://www.abrarcharity.ir>
- جمعی از مترجمان (۱۳۸۷). توسعه اجتماعی. پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی. وزارت علوم تحقیقات و فناوری
- رایت، سوزان (۱۹۹۴). مردم شناسی سازمانها: ترجمه پیروز ایزدی ۱۳۸۵. مرکز تحقیقات و بررسی مسایل روستایی جهاد کشاورزی
- شریعتی، محمدتقی، سید حسن رضوی، سید ناصر نوربخش، قدیر فیروزنیا، محمد رضا بهروان، غلامرضا فروزش تهرانی (۱۳۹۳). گزارش فاز اول طرح توسعه پایدار روستای محمدآباد پسکوه با تأکید بر کارآفرینی و اشتغال. جامعه نیکوکاری ابرار
- شریعتی، محمدتقی (۱۳۸۳). چالش های برنامه ریزی مشارکتی محلی (روستایی) در ایران: در مجموعه مقالات گنگره توسعه روستایی: چالش ها و چشم اندازها. موسسه آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه ریزی.
- صراف، مظفر (۱۳۷۷). مبانی برنامه ریزی توسعه ی منطقهای؛ سازمان برنامه و بودجه
- کمیته توانمندسازی (۱۳۹۲). کمیته توانمندسازی وابسته به اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی ایران.
- مرکز آمار ایران. (۱۳۹۲) سرشماری سال ۱۳۷۵. تهران: سایت مرکز: www.amar.org.ir

اولین همایش ملی زن و توسعه پایدار روستایی

-
- مرکز آمار ایران. (۱۳۹۲) سرشماری سال ۱۳۹۰. تهران:سایت مرکز: www.amar.org.ir
 - موسسه توسعه روستایی ایران (۱۳۸۲) گزارش هم اندیشی توسعه روستایی؛ مجموعه گزارش های چالش ها و چشم اندازهای توسعه ایران، موسسه آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه ریزی سازمان مدیریت و برنامه ریزی.
 - نارایان، پارکر. دیپا و کاترینابه (۱۹۹۷). طراحی صندوق های اجتماعی: مشارکت، تقاضاگرایی و ظرفیت سازمانی محلی. ترجمه علیرضا کاشانی، ۱۳۸۳. مرکز تحقیقات و بررسی مسایل روستایی.
 - وردی نژاد، فریدون، محمد امین میرزایی، محسن زمانی فر. (۱۳۸۷). توانمندسازی. پردیس قم: <http://www.modir-danesh.com/>

- Sing, Bishan (۱۹۹۹) Guiding Principles for Local Community Development Training, Recourse Paper for the APO Seminar, Korea.